

VICTOR NEUMANN

KULTÚRA ÉS TÁRSADALOM A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ROMÁNIÁBAN

Nicolae Iorga és Mircea Eliade, avagy a régi és az új generáció

I.

A modern román történelem, civilizáció és kultúra újraértékelése elsősorban a kritikai szellem újraalkalmazását (egyes esetekben első ízben történő alkalmazását) feltételezi. Feltételez azután egy jelentős szemléletváltást a múlt eseményeinek értelmezésével kapcsolatban, s ezen keresztül a jelen tragédiájának a megértését. S mivel a kultúra jelentős szerepet játszott és játszik egy ország politikai életében azért, hogy kialakítsa és táplálja a különböző nézőpontokat, véleményeket, s hozzájárul ahhoz, hogy megnyerjen értékeivel egyes politikai erőket; fel kell hívjunk a figyelmet az 1900-as és az 1930-as évek román értelmiségi generációi közötti kapcsolatra. Két, korának igen jelentős képviselőjére gondolok, N. Iorgára és M. Eliadéra, a kollektív öntudat őrzőire, akiknek sikerült az is, hogy személyiségük mítosszá váljon.

A román kultúra két óriásának érdemeit itthon és külhonban egyaránt elismerték. Még akkor is, ha életművük bizonyos fejezete egymásnak ellentmondó értelmezést váltott ki, sőt: ha a kortársak szövegmagyarázatainak ítéletei jogos megjegyzéseket vagy érvekkel dokumentált bírálatot tartalmaznak is – elméleti, módszertani vagy filozófiai szempontból –, hozzájárulnak Iorga és Eliade tudományos munkásságáról alkotott kép kialakításához. Iorga esetében valószínű, hogy az utóbbi évtizedek nemzetközi történetírásának kiemelkedő eredményei – mint ahogyan Iorga munkáinak józanabb összevetése korának európai történetírásával – hozzásegítenek, hogy tudományos munkásságáról objektívebb képet kaphassunk. Módosulnak a vélemények a személyiségével kapcsolatos méltánytalan megállapításokról, illetve arról a szerepről, amelyet a román állam kulturális és politikai életében valójában betöltött.

Azt a célt tűztem magam elé, hogy felhívjam a figyelmet azokra a társadalmi és politikai elméletekre, amelyek bizonyítják, hogy a generációk között nincs szakadék – ahogyan azt Eliade is megkísérelte bebizonyítani egyik eszmefuttatásában –, ellenkezőleg: sokkal inkább egyfajta kontinuitás létezik. Az érdekelt, hogy néhány példán keresztül felfedjem az értelmiség viselkedésének paradoxonjait a modern Romániában (amelyek olykor kortársaink között is fellelhetők): egyfelől, hogy humanista, másfelől, hogy radikális politikai irányzatok mozgóatójának, kezdeményezőjének tekinthető a román értelmiség.

Következésképpen vizsgáljuk meg azokat a szempontokat, amelyek a 20. század nagy politikai és civilizációs tragédiájához vezettek azért, hogy hatást gyakoroltak a közönségre. Más szóval: fedjük fel, miként lehetséges, hogy a demokrácia fogalma sok román értelmiségi gondolatvilágában kizárólag negatív értelmet kapott, és eképp az élvonalbeli érzéstudat szemében a nacionalizmus első számú ellensége lett. Ez a jelenség fellelhető más európai országban is, román sajátossága a nemzeti mítosz folytatásában merül ki, vagyis a romantikus mítosznak alárendelve, amelyben megtalálható a tiszta konzervativizmus, a patriarchalizmus, a tradicionalizmus, a népiség és a xenofóbia.¹

Ami a század elejét illeti, Iorgának, a nemzeti sajátosságok legjelentősebb készítőjé-

nek eszmevilágából választottunk ki néhány sajátosságot vitára, mint amilyen például a „román lelkiség megjelenése a kultúrában és a művészetben”. Ezekkel a gondolatokkal „Sămănătorul” (Magvető) és a „Neamul românesc” (Román faj) című folyóiratokban megjelenő cikkében találkozhatunk, továbbá a *Histoire des Juifs en Roumanie* (A zsidóság története Romániában. Bukarest, 1914) című tanulmányában és más nyilvános szerepléseiben. Gondolok itt elsősorban a Vălenii de Munte-i nyári egyetemre, amelynek hathatós tudatformáló szerepe volt a román tanárok, papok és diákok körében. Mindaz, amit Iorga írt és mondott, széles körben visszhangra talált, annál nagyobb visszhangra, minél nagyobb szerepet játszott az *akkori*, illetve a mindenkori Romániában az írástudó romantikus mítosza, s ami úgy fogalmazódott meg, hogy ő „a nemzet szellemi vezetője”.

Hogyan próbálta meg Iorga a román irodalom és kultúra sokat vitatott sajátosságát meghatározni? „Amikor egy nép tudomásul veszi, hogy amiért milliók szíve dobog, hogy ami beragyogja milliók szellemét, az nem hasonlatos más népekéhez. Ez a sajátosság örök, és a világ harmóniája csak úgy valósul meg, ha ez kifejezésre jut. Ugyanakkor e sajátosság jellegzetes formát igényel magának abból a célból, hogy állandó, elismert és csodált legyen, amikor sok türelmetlen keresés meg hatalmas lendület után ezek a formák egyszerre megszületnek, amikor minden egyes író és művész egyénisége okvetlenül ennek az alapnak a mély és széles sugarából bontakozik ki, és tudatában van annak, hogy magáénak vallja, akkor kezd élni a nemzeti kultúra.”² Iorga megállapítása szerint egy nemzet eredetiségét a művészet hatalmas csodája, a hagyományok, a megszámlálhatatlan szokások határozzák meg, amely eredetiség az érzések és a gondolkodás sajátos egyéni stílusában jut kifejezésre. Szerinte a *sajátos* anyagi és kulturális értékek „az igazi román lélekben, annak a szép iránti törekvésében lelhetők fel, amit semmilyen iskolában sem lehet elsajátítani, sokkal inkább a kék mennybolt alatt, Isten határtalan iskolájában...”

Ez az eredetiség, a múltban található meg, tehát ott is kell keresni. Iorga ezzel kapcsolatban a falu egészséges hagyományai mellett foglal állást, amit ő „jámbor egyszerűség”-nek nevez. A művelődés során a nemzeti karakter, az ősi román erények különböző veszélyeknek voltak kitéve: idegen civilizáció adoptálása, vagy például – politikai irányzatokkal – más országok szokásai jelentek meg. Ugyanilyen különös veszélyforrás a külföldi irodalom tömeges megjelenése és idegenek beáramlása a városokba. Iorga az egyik lehetséges nemzetmegrontó eszköznek tartja a liberális piaci intézményrendszert, a Közép- és Nyugat-Európából származó beruházók által behozott tőkét. Bírálja azokat, akik a meggazdagodásra törekuszenek. Meg is nevezi ezeket az elemeket: görögöket, bolgárokat és zsidókat (az alávaló kifejezést használja velük kapcsolatban). Megvetően ír a Regát zsidók által lakott poros utcáiról.³ Az a benyomása, hogy így vált az igazi kultúra szövívőjévé a lokális paraszti kultúra.

Iorga 1900–1918 között megjelent publikációival és „doktori”-jával kapcsolatban meg kell jegyezni: különös fogékonyságot mutatott a konzervatív felfogás az elszigetelődés iránt. (Ebben a vonatkozásban külföldi tanulmányútjai hatására változott később meg.) Fokozott jelentőséget tulajdonított a fajiságnak (előfordult, hogy kritikái megjegyzéseket is tett), de ezeknek távolról sem mindig volt tudományos alapja, s veszélyes elméleti kinyilatkoztatásai is voltak. A paraszti jellegre tette a hangsúlyt, és elutasította a városi civilizációt. Egyébként kapcsolata A. C. Cuzával pályájának ebben a szakaszában nem véletlen: együttműködtek (1906-tól) a „Neamul românesc” című lap megjelentetésében, mindketten alapítói voltak a tisztán antiszemita programmal jelentkező Nemzeti

Demokrata Pártnak – lévén hogy egy ideig ugyanazon eszmei áramlathoz tartoztak. A román szellemi élet nemzeti és antiszemita áramlataival foglalkozó munkájában Leon Volovici – röviden kitérve kettőjük hasonló, harcos periódusára – kimutatta, hogy Iorga témaválasztását a zsidóság gazdasági viselkedése és szerepe határozta meg, xenofób és nacionalista szónoklatai erős érzelmi töltettel vannak tele, profétizmussal, szerencsétlenségek jóslásával és kegyetlen bosszúvágygal.⁴ Sem Cuza, sem Iorga (sajtó és a parlamenti incidensek következményeként) nem voltak engedékenyek az idegenekkel szemben, s mindemellett Iorga magatartása ellentmondásos. Mint tudós: a világ minden tájáról források és bibliográfiák összegyűjtője, nagy európai egyetemek előadója, a Bukaresti Egyetem professzora, elsősorban történetíró – a román és az egyetemes történelem tolmácsolója. Ritkán akadt hozzá hasonlatos elemző és elméleti tudós. Ugyanakkor – mintegy megduplázva önmagát – publicista, a kulturális élet tüzének felszítója, és mint ilyen mindig körül volt véve olyan hallgatósággal, amely mint látvány is ellentmondott a klasszikus értelemben vett tudósról alkotott képnek.

Félelmetes vitapartner volt, hajlíthatatlansága és lobbanékonyága következtében számtalan ellenfele volt. Valószínűleg temperamentuma és lelkiállapotának valaminő alapvető bizonytalansága miatt változott például olyan hirtelen beszéd közben a hangterjedelme.

Heves hazafias misztikája az 1922–1923-as években alábbhagyott, és Iorga békülékenyebb lett, visszautasította az erőszakot és a szélsőséges eljárásokat, olyannyira, hogy románságának lázas xenofóbiája eltűnni látszott.⁵ Nae Ionescu és Mircea Eliade megmarad viszont a történelem alsóbb régióiban, különösképpen abban a bűvöletben, amelyet Iorga közvetlenül gyakorolt. Pontosabban: abban, ahogyan a legionárius eszméknek elkötelezett értelmiség kereste és megtalálta benne lázas nacionalizmusa támaszát, az ún. „öregék” eszményképeiben, amelyeket oly módon vitattak, hogy ugyanakkor magukévá tették azokat. Iorga személyiségének visszhangja a 20. századi román történelemben mutatja azt a súlyt, amellyel a gondolkodásmód kialakításához hozzájárult. A sámánatorista tézisek iránti hajthatatlanságát nem befolyásolta a tradicionalizmus és a modernizmus, illetve a két irányzat, az ún. „tiszta” kultúra konzerválása és az európai kultúrára való nyitás hívei közötti vita. A nacionalista szemléletmód szerint a román kérdés és a paraszti világ közötti szoros kapcsolat azonosítása jelentette a hazafiság, az állampolgárság érzésének mértékét. Erre az ad magyarázatot, hogy egy olyan országban, amelyben „az értelmiség többsége a parasztság, a nép soraiból emelkedett fel, és jelentős hányada Erdélyből jött, természetes, hogy ez a kérdés ilyen nagy figyelmet kelt.”⁶ Nem természetes azonban a mi szempontunkból sem a maradi antidemokratikus szellem aktív hatása, mint ahogyan az antiszemitizmus (amelynek számtalan híve volt Iorga generációjában – O. Gogára, A. C. Cuzára, A. C. Popovici-re gondolunk, a legismertebbekre) vagy a közvélemény elmaradottsága sem.

II.

Az 1930-as években egy új generáció került előtérbe, amely kétségbevonhatatlan értékekkel tűnt ki, de egy olyan radikalizmussal is, amely híjával volt bármiféle racionális politikai motivációnak, és teljes egészében szemben állt a demokráciával. A legnevezetesebb személyiségek közé sorolandó mindenekelőtt Mircea Eliade, a jövőendő vallástörténész, aki már ekkor is kitűnt könyveivel, cikkeivel és egyetemi tevékenységével, s mint

a fiatal értelmiségiek csoportjának a vezetője. Ha Iorga esetében a gesztusoknak és konzervatív, radikális eszméknek meg is volt a jogosságuk – egy olyan szellemi állapotban, amely uralkodó volt az egyesülés előtti évek politikai folyamatában, amelyben ő volt a zászlóvivő –, Eliade esetében a helyzet bonyolultabb volt (különösen az eszme- és mentalitástörténezh számára, akinek szándéka, hogy feltárja a román civilizáció vonatkozásában a gondolkodási modell kanyargós fejlődését). Hosszas kutatást igényel, hogy az elemzés minél hitelesebb legyen. Ugyanis a dolgok nem látható arcukat is fel kell tárni. Norman Manea megjegyzése Eliadével kapcsolatban – hogy Eliade különös figyelmet igényel – kapóra jött, még akkor is, ha „az író és a tudós műve nem esik egybe a két világháború közötti harcos és reakciós újságíróval.”⁷ Eliade tevékenységét illetően publicisztikája ismertetésére szorítkozunk, amelyet több mint tíz esztendőn keresztül (1927-tel kezdődően) a legionárius mozgalom szolgálatába állított. Feltesszük azonban a kérdést, vajon a megidézett tudós és publicista támpont-e, vagy pontosabban fogalmazva: a korabeli román mentalitás modellje, ismerve, hogy ez a fontos név a szélsőséges mozgalom zászlóvivője volt. Ez olyan kérdés, amely egyrészt legitimnek számít amióta Eliade nem vállalta a felelősséget egyáltalán nem elhanyagolható jelenlétéért a fasiszta propagandában, másrészt, amikor művei jegyzeteinek a tanulmányozása éppen hogy csak elkezdődött.

Ha Nae Ionescuro úgy tekintünk, mint N. Iorga jogos utódjára, mint egyik „legtisztább” gyermekére, Mircea Eliade nem kevésbé az iorgai gondolkodástípus örököse, sőt annál is több, mivel elődjének kettős mítoszára alapozza munkásságát: a romantikus-enciklopédikus anyagokat tartalmazó források nemzeti mítoszára és az írástudó mítoszára.

Ezt a kötőanyagot ismeri el indirekt módon Nae Ionescu: *Szélrózsa* című műve előszavában: „Nicolae Iorga világította meg elsőként a román erénynek ezt az alapvető ösztönös felismerését, melyen keresztül megnyilvánul nemzetünk (fajtánk) történelme, és amely nélkül az alkotás hazug és az élet hiábavalóság.” Vagy még világosabban: „Nem véletlen, hogy ez a három tanítómester (Iorga, Pârvan, Nae Ionescu) vonzotta a fiatalokat.”⁸

És szintén Eliade azok egyike, akik fenntartják, hogy létezik szakadék a nemzedékek között, de mint ahogyan Iorgánál és sámánatorista korszakában, nála is érezhető volt a nyugatellenesség. A „Cuvîntul studentesc” 1927. december 4-i számában írta *Egy nemzedék* című cikkében: „Nekik (az ún. „öregokről”, az idős generációhoz tartozókról van szó. – A szerző megjegyzése) meg kellene értenük a belső pusztulást, de a megváltást is a régi minta szerint értelmezik, a Nyugatról származó szisztéma szerint... Nem fogják fel az igazságot, hogy közöttünk és közöttük nincsenek közös pontok, csak a lándzsadóbas. Nem szabad, hogy megijedjünk a dicsőségüktől, a könyveiktől és a gazdagságuktól. Férfiasságunk kemény megpróbáltatásoknak lesz kitéve, de győzni fogunk. Ők nem tudják megérteni, miben áll a harc és mit jelent győzni. Mi viszont megértjük és valóságosnak érezzük a három nemzedék közötti lelki különbözőséget.”⁹ A túlzás nyilvánvaló. Eliade szándéka: nyilvánosságra hozni a fiatalok érdemeit, akik egy részének azzal tetszeleg, hogy már benne van a nemzet tudatában. Majd így folytatja. Éppen elegenden vannak olyanok is, akik még hiszik, hogy az írástudók még fel vannak (voltak) ruházva hasonló jogosítványokkal; hogy az állampolgári érzületet helyettesíteni lehet tudományos érdemekkel, vagy hogy ezek az érdemek feljogosítanak arra, hogy figyelmen kívül hagyja a másik véleményét. Ezekből az alapmegjegyzésekből kiindulva könnyen megértjük Eliade és a többi, az akkori és a később élt értelmiségiek tévedéseit. Eliade úgy gon-

dolta: meg kell szabadulni attól az elképzeléstől, hogy a lángelme mindent pótol. Emeljük ki egy részletet Eliade propagandacélokat szolgáló eszmei mondanivalójából, amely az előbb mondottakat jobban megvilágítja: „A legjelentősebb változások szerencsés kortársai vagyunk, olyan korszaké, amelyet a legújabb kori Románia ismert: *egy új arisztokrácia születésének*. (Kiemelés tőlem. V. N.) A legionárius fiatalság tele áldozatkészséggel, lendülettel és alkotó akarattal – *ez vetette meg az alapját az új román elitnek, amely méltó arra, hogy megváltoztassa e nemzet történelmének az értelmét.*”¹⁰ Századunk második feléből való, a nemzeti-kommunizmus korából származó és jellemző szónoklatokra kell gondoljunk, amikor arra az „elite” utaltak, amely képes megváltoztatni a történelem értelmét, illetve menetét. Ez a szemlélet leértékeli az embert, és két társadalmi kategóriát ismer csak el: urakat és szolgákat. Vajon nem innen származik a mérhetetlen arrogancia a hátrányos helyzetűek, a parasztok, a cigányok iránt? Zelea Codreanunak hasonló a nézete: „az új román elitnek, minthogy a világon mindenhol így van, a társadalmi szelekció alapján kell létrejönnie. Szerepük pedig abban merül ki, hogy a nemzetet vezetik a nép törvényeinek szellemében”.¹¹

Honnan származik az az irracionális koncepció, hogy a tömeg alá van rendelve egy korlátlan hatalommal bíró személynek vagy a személyek egy csoportjának? Ennek az ártalmas gondolatnak a terjesztése a 19. és 20. század művelt emberei részéről valóságos szemléletbeli torzulásokat okozott a társadalom különböző rétegeiben, ami azt jelenti, hogy az individuum a felsőbb rendű lénynek vakon alá kell hogy rendelje magát. Szemünk előtt játszódik le, hogy egyes politikusok, újságírók, a közhivatalnokok különböző kategóriáinak döntő többsége hogyan uralja a közvéleményt.

Vajon miért hitt Eliade a legionáriusokban, a doktrínájukban? A kérdésre maga adja meg a választ a „Buna vestire” 1937. december 17-i számában: „Hiszek a román nemzet sorsában, ezért hiszek a legionárius mozgalom győzelmében. Egy nép, amelyik a valóság minden szintjén megbizonyította óriási alkotóerejét, nem vallhat kudarcot, nem lehet a történelem szélére szorítani egy balkanizált demokráciában és egy civil katasztrófában. Kevés európai nép volt Isten által felruházva annyi erénnyel, mint a román nép... A románok a legjobb államalkotók Délkelet-Európában. A nép szellemi alkotóerejének bizonyítéka számtalan megnyilvánulási formában jelentkezik, a folklórban, a népművészetben, vallásos érzékenységben. Ha egy nép ennyi – biológiai, személyes, lelki – erénnyel rendelkezik, eltűnhet-e anélkül, hogy történelmi misszióját teljesíteni tudná? Vajon a román nemzetnek a legszomorúbb romlás állapotában, amilyent csak ismer a történelem, kell az életét végeznie, nyomorban, szifiliszben, a zsidók által elnyomva, idegenek által szétszaggatva, demoralizálva, elárulva, néhány száz millió lejért eladva...? Aki nem kételkedik a román nemzet sorsában, az nem kételkedik a legionárius mozgalom győzelmében. Én hiszek ebben a győzelemben, mert mindenekelőtt hiszek a keresztény lélekben. Egy mozgalom, amely a keresztény szellemiségből ered és táplálkozik, olyan szellemi forradalom, amely elsősorban a bűn és a hitványság ellen harcol, és mint ilyent nem lehet politikai mozgalomnak tekinteni. Ebben az esetben keresztény forradalomról van szó.”¹² A szöveg szóösszetételei a nemzeti mítoszra, a sztereotípiák állandóságára, a xenofóbiára, valamint az eljárásmodra utalnak, az ideológiai elvek a totalitárius politikát szolgálják, a politikusok és a kulturális élet vezetőinek magasabbrendűségére vonatkoznak, amely a román nacionalizmus apostolainak öröksége. V. A. Urechia és D. A. Sturdza parlamenti felszólalásaiban, A. C. Popovici és A. C. Cuza könyveiben, a törvényhozói testület döntőbíróági végzéseiben, valamint századunk 50–80-as éveiben találkozunk mindezzel. Eliadénak az volt a szándéka, hogy nem

politizál, de mondatok százaival lehet bizonyítani, hogy azok az ideológiai propaganda végzetes világából származnak. A jövő vallástörténésze a közélet színpadán debütált, a kritikai szemlélettel szemben tartózkodást hirdetve (a kritika nem ad semmit, mondom),¹³ ellenszenvet hirdetve a Nyugattal, az európai irodalommal szemben, kiválasztva magának ezzel szemben két eszmét: a forradalomét és az új ember formálásának eszméjét. Ezekben a cikkeiben, mint az ugyanebben a periódusban írott esszéiben is, egy sor ellentmondás és különösen egyfajta eredetiség van, amelyre kortársai, a régi generáció ellenlábasai is törekedtek. Valójában egy bizonyos folytonosságról van szó, ami különösen a dicshimnuszokban jut kifejezésre. A tragédia abból adódik, hogy Eliade és nemzedéke messzebbre ment, és az ortodox keresztény fundamentalizmus nevében beszélt, amely megteremtte a maga terrorista struktúráját, és visszautasítja a modern civilizáció bármilyen formáját.¹⁴

Mindez nem azt jelenti, hogy mindenkire, minden áramlatra egyaránt címkét lehet akasztani, különösen a kritikai szellem kiiktatásával kapcsolatos általánosítás lenne helytelen. Más írástudóknak élénk volt a világra való nyitottsága. Lovinescu és az általa befolyásolt csoport a legjobb példa erre. A szerencsétlenség akkor következik be, amikor azt látjuk, hogy a román kultúra a fentebb vázolt befolyás hatására elrugaszkodott a racionális irányzattól, és a misztika, az irracionalizmus irányát veszi fel, és ezáltal maga hívja elő, vagy tartja fenn a jobboldali vagy baloldali totalitárius rendszert. Éles kontraszt húzódik Eliade fiatalkori zszurnalisztikája és a későbbi munkássága között, amikor is a nyugati egyetemek – ahol tanított, és híresség lett – kozmopolita légkörének befolyása érződik, s ez még inkább jogossá teszi a román kulturális mentalitás modelljével kapcsolatos kérdést.

Éppen ezért csak Eliade életművének tisztességes és kritikai elemzése adhat választ arra, hogy mennyire fontos szerepe van Eliadének a tegnapi és mai román civilizáció és kultúra arculatának kialakításában.

(Fordította: Román Ildikó)

Jegyzetek

- 1 *Leon Volovici: Nationalist Ideology and Antisemitism. The case of Romanian Intellectuals in the 1930s.* Oxford, Pergamon Press, 1991. Románul megjelent a Dialog című folyóirat 1993. május–szeptemberi számában.
- 2 *Nicolae Iorga: Cultura națională și surogatele ei. – Sămănătorul, 1903. 1 iunie; N. Iorga: O luptă literară.* vol. I. Vălenii de Munte, 1914. 18–22.
- 3 Uo. lásd még a következő cikkeket: O nouă epocă de cultură. In: i. m. 5–11.; Zece Maiu. In: i. m. 152–157. O comună rurală din România. In: i. m. 192–196. Iorga konzervatív és antiszemita korszakáról lásd: *Leon Volovici: Ideologie naționalistă și antisemitism în viața intelectuală românească din anii '30.* Dietzenbach, 1993. 51.
- 4 *L. Volovici:* i. m. 12.
- 5 *Radu Ioanid: Nicolae Iorga and Fascism. – Journal of Contemporary History (SAGE, London, Newbury Park and New Delhi), vol. 27. 1992. 467–492.*
- 6 *Z. Ornea: Sămănătorismul. II. kiadás. București, 1971. 27.*
- 7 *Norman Manea: Mircea Eliade, fascismul și soarta nefericită a României. – 22, 1992. nr. 8.*
- 8 *Mircea Eliade: Și un cuvânt al editorului. Nae Ionescu. Roza Vînturilor, Buc., 1990. 427–429.*
- 9 *Uő.: O generație. – Cuvîntul studentesc, IV. évf. 1927. 4. decembrie. nr. 2.*
- 10 *Uő.: Noua aristocrație legionară. – Vremea, XI. évf. 1938. 23. ianuarie. nr. 522.*
- 11 Lásd a „Dialog” című folyóiratban megjelenő vitát. *Stelian Bălănescu és Ion Solacolu között: Puncte de vedere sau despre inconsistența miturilor: cazul mișcării legionare. – Dialog, 1993. nr. 142/146.*
- 12 *Mircea Eliade: De ce cred în biruința mișcării legionare. – Buna vestire, I. évf. 1937. 17 decembrie, nr. 244.*
- 13 *Uő.: O generație... i. m.*
- 14 *Norman Manea: Mircea Eliade, fascismul și soarta nefericită. – 22, 1992. nr. 7.*